

نخستین

سرگرمی ها و ورزش ها می آید

محمد جواد حدادی

هنر و گسترش

انتشارات
برگ نگار

انتشارات
برگ نگار

نخستین سربگ ها و برجسب های ایران

محمدجواد جدی

عکاسی: سحر جدی • صفحه آرایی و طراحی: محمدجواد جدی • مدون: نجفی زاده

لیتوگرافی و چاپ: طیف نگار • صحافه: رورف

نوبت چاپ: اول، ۱۳۹۹ • شمارگان: ۱۰۰۰

قیمت: تومان

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۷۳۵۲-۱۲-۳

حق چاپ محفوظ و مخصوص ناشر است.

نشانی: خیابان شهید رجایی، خیابان پارس، میدان پارس،

مجمع تجاری پارس، زیر همکف، شماره ۲۶.

تلفن: ۴۴۷۵۱۰۶۸ - ۴۴۷۵۱۰۸۱

www.bargnegar.com

info@bargnegar.com

سرشناسه: جدی، محمدجواد، ۱۳۴۰ -

عنوان و نام پدیدآور: نخستین سربگ ها و برجسب های ایران / محمدجواد جدی

مشخصات نشر: تهران: برگ نگار، ۱۳۹۹

مشخصات ظاهری: ۱۳۶ ص: ۲۹×۲۲ س.م.

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۷۳۵۲-۱۲-۳

وضعیت فهرست نویسی: فیا

موضوع: سربگ - ایران - تاریخ - مصور

موضوع: Letterheads - Iran - History - Pictorial works

موضوع: برجسب ها - ایران - تاریخ - مصور

موضوع: Labels - Iran - History - Pictorial works

رده بندی کنگره: NC۱۰۰۲

رده بندی دیویی: ۷۴۱/۶

شماره کتابشناسی ملی: ۶۱۴۰۳۳۸

فهرست

۵۵	برچسب‌ها و سربرگ‌های ظل‌السلطان	۷	سرآغاز
۵۶	برچسب‌هایی با تصویر شیر و خورشید	۹	جایگاه کاربردی و نحوه استفاده از سربرگ‌ها و برچسب‌ها
۵۹	برچسب‌هایی با پسوند «السلطنة»	۱۰	نمونه‌ای از فرمان‌های سربرگ‌دار ناصرالدین‌شاه قاجار
۶۱	برچسب‌هایی با پسوند «الملک یا الممالک»	۱۳	به تاریخ ۱۲۸۱ ه.ق. به همراه نقش مهر او
۶۴	برچسب‌هایی با پسوند «الدوله»	۱۲	سربرگ حکم وزارت عدلیه تاریخ ۱۲۹۱ ه.ق.
۶۶	سربرگ و برچسب‌های «ملکه جهان و خانم معظم»	۱۴	سربرگ بر فرمان ناصرالدین‌شاه قاجار تاریخ ۱۲۷۸ ه.ق.
۶۷	برچسب‌هایی با عنوان «سردار، سالار یا سپهدار»	۱۴	سربرگ فرمان ناصرالدین‌شاه قاجار به همراه نقش مهر او
۶۸	برچسب‌های برخی از رجال قاجاری	۱۴	سربرگ بر حکم دیوان عدلیه مظفرالدین‌شاه
۷۰	برچسب‌های رجال و شخصیت‌های گوناگون	۱۴	سربرگ حکم نظامی تاریخ ۱۳۰۷ ه.ق. بر فرمان کامران‌میرزا
۷۳	سربرگ‌ها		نایب‌السلطنة
۷۶	سربرگ‌هایی با پسوند «الملک»	۱۵	عکس‌هایی که در دوره مظفرالدین‌شاه قاجار به‌صورت
۷۹	سربرگ‌هایی با پسوند «السلطنة»		سربرگ مورد استفاده بوده‌اند
۸۳	سربرگ‌هایی با پسوند «الدوله»		نمونه‌هایی از پاکت‌ها، نامه‌های سربرگ‌دار و برچسب
۸۶	سربرگ‌هایی با پسوند «سردار»	۱۴	در دوره قاجار
۸۸	سربرگ‌هایی با لقب «سردار یا سرداری»	۳۷	سربرگ شرح انتصاب (سماک ایوانیان) به خلافت ارامنه ایران
۸۹	سربرگ‌هایی با پسوند «السلطان، سلطان و الملوک»		و هند و معرفی او به احمدشاه قاجار
۹۰	سربرگ‌های خه‌های زیتون یا بلوط	۳۹	دستخط ناصرالدین‌شاه قاجار به وزیر دول خارجه درباره
۹۴	سربرگ‌های بن‌ساخته	۴۰	عباس‌میرزا ملک‌آرا بر کاغذی با سربرگ متفاوت
	نمونه‌هایی از تصاویر و خورشید بر سربرگ‌ها و اسناد	۴۰	حکم مقام ریاست وزراتی به سید ضیاءالدین از طرف
۹۶	با طرح‌های گوناگون	۴۱	احمدشاه قاجار در سال ۱۳۳۹ ق.
۱۰۰	نمونه‌ای از سربرگ‌های تلگراف در دوره ناصرالدین‌شاه قاجار	۴۱	نمونه‌ای از نامه‌های اداره تلگرافی در دوره قاجار بر کاغذ
۱۰۰	سربرگ اداره تلگرافی دولت علیه ایران (ورقه مخصوص ولیعهد)	۴۲	سربرگ‌دار با طرح شیر و خورشید
۱۰۰	شیر و خورشید سربرگ روزنامه وقایع اتفاقیه	۴۲	نمونه‌ای از تهیه سواد بر کاغذ سربرگ‌دار وزارت معارف
۱۰۱	نمونه‌ای از سربرگ‌های دولتی	۴۳	و اوقاف در دوره قاجار
۱۰۱	سربرگ گزارش سربازان و صاحب‌منصبان نظامی فوج سوم مراغه	۴۳	سربرگ‌ها و برچسب‌های پادشاهان قاجار
۱۰۱	شیر و خورشید بر سربرگ وزارت امور خارجه	۴۴	سربرگ و برچسب پاکت‌های ناصرالدین‌شاه و مظفرالدین‌شاه قاجار
۱۰۲	برچسب و سربرگ‌هایی به خط آینه‌ای (متعکس)	۴۵	سربرگ و برچسب پاکت‌های مظفرالدین‌شاه قاجار
۱۰۴	سربرگ‌هایی به خط طغرا	۴۷	سربرگ و برچسب پاکت‌های مظفرالدین‌شاه، محمدعلی‌شاه
۱۱۲	سربرگ‌هایی به خط ثلث	۴۸	و احمدشاه قاجار
۱۱۶	سربرگ‌هایی به خط نستعلیق	۴۹	سربرگ و برچسب پاکت‌های احمدشاه قاجار
۱۲۱	سربرگ‌های لاتین	۵۰	نمونه سربرگ، مهر برجسته و برچسب در دوره پهلوی
۱۲۹	منابع	۵۰	برچسب پاکت‌های ولیعهدهای قاجار
۱۳۰	نمایه	۵۲	سربرگ و برچسب پاکت‌های ولیعهدهای قاجار
		۵۳	برچسب‌ها و سربرگ‌های ظل‌السلطان
		۵۴	برچسب‌های ظل‌السلطان

سکرافاز

از زمان حکومت ناصرالدین شاه قاجار به بعد بر روی کاغذها یا پاکت نامه‌های رسمی، سربرگ‌ها و برچسب‌های زیبایی به صورت تکرنگ، رنگین و با به صورت مهر برجسته مورد استفاده بوده‌اند، که به جز ارزش تاریخی از دیدگاه هنری نیز شایسته توجه و مطالعه هستند. این سرگ‌ها و برچسب‌ها، که در اصطلاح عامیانه به آن‌ها «لیبل» (Label) نیز می‌گویند، در خارج از کشور، به ویژه در کشورهای اروپایی تهیه می‌شدند. استفاده گسترده از این سربرگ‌ها و برچسب‌ها که بیشتر جنبه آرم و نشانه دارند، در زمان ناصرالدین شاه قاجار مرسوم شد و در دوره پهلوی نیز کم و بیش رایج بوده، و همچنان کاربرد قابل توجه خود را حفظ کرده است.

نگارنده به دنبال علاقه‌ای دیرین، گردآوری، معرفی، این یادگارهای ارزشمند را وظیفه خود دانسته و هرگاه توفیق رؤیت و امکان تهیه عکس از آنها داشته به این مهم اقدام نمود، هرچند که مجموعه حاضر حاصل این تلاش فرهنگی است. گفتنی است کاغذهایی که این سربرگ‌ها را دارند و بر پایه آنها، دارای این نشانه‌ها ارزش و اعتبار بیشتری نسبت به برچسب‌هایی دارند که به صورت جداگانه تهیه و مانند ته‌بربر پاکت چسبانده می‌شدند. بی‌شک حفظ و معرفی این سربرگ‌ها و برچسب‌های متنوع و رنگارنگ اولیه، که بر روی اسناد گوناگون دیده می‌شوند، به عنوان بخشی از آثار تاریخی و هنری به جای مانده از گذشتگان، از جنبه‌هایی نظیر: سندشناسی، طراحی و نوشته‌یسی، از اهمیت بسیاری برخوردارند، و ثبت و معرفی آن‌ها همواره جزو مطالبات فرهنگی علاقه‌مندان و پژوهشگران این حوزه بوده است. و اشتیاق مجموعه‌داران با ذوق نسبت به گردآوری آن‌ها مؤید این ادعا و شایان توجه ویژه است. از این روی نگارنده پیشتر، کتاب: دانشنامه مهر و حکاکی در ایران (جدی، ۱۳۹۲، صص ۴۲۶-۴۲۰ و ۴۸۷-۴۸۰) به انتشار تصاویر بخش مهم و گزیده‌ای از آن‌ها که متعلق به پادشاهان، ولیعهد‌ها، شاهزادگان، سران حکومتی و شخصیت‌های گوناگون سیاسی و اقتصادی دوره قاجار، به توفیق یافت، که مورد توجه و استقبال گسترده علاقه‌مندان این حوزه واقع و سبب شد اینک به انتشار آلبوم کامل‌تری از آن‌ها به شکل مستقل اقدام نماید. هرچند اطمینان دارد که هنوز در میان مجموعه‌های گوناگون امکان دیده شدن پاره‌ای از این آثار، که نگارنده با آن‌ها برخورد نکرده یا موفق به تهیه تصاویر آنها نشده وجود دارد، از این روی امیدوار است با مساعدت و کمک علاقه‌مندان و مجموعه‌داران عزیز به تکمیل هرچه بیشتر این اثر در چاپ‌های بعدی اقدام نماید.

یکی از خطوط بسیار زیبا که بر روی مهرها، سربرگ‌ها و برچسب‌ها کاربرد فراوانی داشته و برخلاف سایر خطوط، کمتر به صورت قطعات خوشنویسی ارائه شده، خط «طغرا» بوده است. امروزه ضرورت توجه ویژه به هنر طغرانویسی و لزوم حفظ و اشاعه مجدد آن بیش از پیش احساس می‌شود. تردیدی نیست که ارائه هر نمونه ارزشمندی از این هنر کمک شایانی در تحقق این مهم و حیات مجدد آن خواهد داشت.

واژه طغرا در ادبیات پارسی کاربرد فراوانی داشته است، چنانچه خاقانی گوید:

آن تیر و آن رنگین کمان، طغرای نوروز است هان	مرغان دل، عشاق جان بر آل طغرا ریخته
حکمش ولیعهد قدر، پیکانش سلطان ظفر	تیرش ز طغرای هنر فرمان نو پرداخته

بنیان خط طغرا که به دلیل چرخش دست در هنگام نوشتن به آن «چرخان» یا «چرغان» نیز می‌گفتند، به دوره سلجوقی باز می‌گردد، که تا اواخر دوره قاجار نیز حکاکان و خوشنویسان بزرگی به این هنر اهتمام داشته و آثار قابل توجهی از نمونه‌های این هنر را از خود به یادگار گذاشته‌اند. بخش‌های گوناگون خط طغرا اصطلاحات فنی خاصی دارند: طوق یا کرسی، بیضی بزرگ یا کمان، بیضی کوچک یا کمانچه، الف‌های صاف (معمولاً سه الف) یا سره و برگشت‌های سر الف‌ها که به زلف یا زلفه مشهورند. یکی از اهداف صاحب این قلم در تنظیم مرقع حاضر احیای این هنر فراموش شده بود، هنری که بیشتر جهت نوشتن نام افراد کاربرد داشته است. در این اثر نمونه‌های ارزشمندی از طغرانیسی بر روی سربرگ‌ها و برچسب‌ها، به عنوان الگوهایی مناسب برای دوستداران هنر خوشنویسی ارائه می‌کنیم (صص ۱۱۰-۱۰۳) و امیدواریم توجه و عنایت علاقه‌مندان خوش ذوق سبب رونق بیش از پیش این هنر گردد.

یکی از نکات قابل توجه سربرگ‌های پیشین استفاده گسترده از تصویر شیر و خورشید با طرح‌های گوناگون بر پیشانی سربرگ‌های اسناد و نامه‌های رسمی گذشته است که درخور توجه ویژه‌اند (صص ۱۰۰-۹۵). از نکات قابل توجه دیگر می‌توان به استفاده از برخی عکس‌های خاص در دوره سلطنت مظفرالدین شاه قاجار به عنوان سربرگ اشاره کرد. در این سربرگ‌ها شاه در حالات و مراسم گوناگونی چون: مراسم سلام یا اردوهای شکار به همراه برخی از فرزندان، درباریان، شکاربانان، خواجه‌ها و اتباع خارجی دیده می‌شود، که با مساعدت دوست گرامی جناب همایون خداداد تقدیم علاقه‌مندان می‌شود (صص ۲۳-۱۵). در یک نگاه کلی، طغرانیسی تنوع چشمگیر سربرگ‌ها یا برچسب‌های شخصیت‌ها به ویژه پادشاهان، و استفاده از طرح‌ها و رنگ‌های گوناگون، بیستر جنبه تزیینی داشته و چندان نظم دقیق و قانون‌مندی برای استفاده هر یک از آن‌ها در موضوعات متفاوت مشهود و قابل ملاحظه نیست. به عبارت دیگر تاکنون قاعده‌ای روشن‌مند و تغییرناپذیر در استفاده هر یک از آن‌ها بر نگارنده روشن نشده است. باید ادعا کرد که لزوم توجه به آثار تاریخی به جای مانده از گذشتگان همچون: اسناد، نامه‌ها، مهرها، سکه‌ها یا همین سربرگ‌ها و برچسب‌ها در شناخت هرچه بیشتر و تدوین دقیق‌تر فرهنگ و هنر پیشینیان نقش به سزایی دارند و بی‌شک بدون تکیه و استناد به این یادگارها، ارشتمند، تاریخ جز افسانه‌ای دور از باور چیز دیگری نخواهد بود. از این روی حفظ و معرفی شایسته این آثار وظیفه‌ای ملی و محکمی است. چرا که آنها به مثابه ابزارهای کارآمد مورخان و پژوهشگران راه شناخت درست و دقیق تاریخ را به خوبی هموار و نمایان می‌کنند. این تلاش فرهنگی با چنین هدفی صورت می‌گیرد. شناسایی و معرفی طراحان، نگارگران، خطاطان و نیز محل دقیق تهیه آن‌ها نیز پژوهش مستقل و گسترده‌ای می‌طلبد که دور از حوصله این آلبوم مختصر است.

در کتاب پیش رو ابتدا به درج تصویر نمونه‌هایی از اسناد، فرامین، نامه‌ها و نامه‌های دارای سربرگ یا برچسب اقدام می‌کنیم تا چشم‌انداز روشنی از جایگاه کاربردی و نحوه استفاده آنها در گذشته، علاقه‌مندان مهیا گردد (صص ۳۲-۱۰) و آنگاه به آوردن برچسب‌ها و سپس سربرگ‌های پادشاهان، ولیعهدها، رجال، شخصیت‌ها و سایر دولتی گوناگون اقدام می‌کنیم. در پایان بر خود فرض می‌دانم از حمایت‌های معنوی سرپرست محترم فرهنگستان، جناب دکتر اسماعیلی و کارشناسان گرامی آن مؤسسه دکتر مکی‌نژاد و دکتر پناهی و از دوست گرامی جناب نادر هراتیان که اگر اشتیاق و پیگیری‌های مداوم ایشان نبود توفیق انتشار این کتاب حاصل نمی‌شد، همچنین از کمک و همفکری مجموعه‌داران عزیز حاج آقا عبدالحسین زعفرانی و جناب دکتر رضا کسروی، دکتر محمدرضا بهزادی و دخترم سحر که کار بازخوانی و تایپ متن برچسب‌ها و سربرگ‌ها را انجام دادند و نیز جناب محمد نجفی‌زاده که همچون همیشه با حوصله تمام زحمت صفحه‌آرایی و آماده‌سازی کتاب را متقبل شدند کمال سپاس و قدردانی را داشته باشم. امید که این چکیده بتواند گوشه‌ای از فرهنگ گذشتگان هنرنسج این مرز و بوم را به رواق منظر صاحب‌نظران بگسترده و توجه و رضایت علاقه‌مندان این حوزه را فراهم آورد.

زمستان ۱۳۹۸ خورشیدی

محمدجواد جدی

mj_jeddi@yahoo.com